

DUNAJČANKA V LJUBLJANI: MEDKULTURNO DELOVANJE HEDWIG PL. RADICS-KALTENBRUNNER

Tanja ŽIGON¹

COBISS 1.01

IZVLEČEK

Dunajčanka v Ljubljani: Medkulturno delovanje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner

Prispevek na podlagi arhivskih in časopisnih virov prikazuje življenje in delo publicistke, urednice, kritičarke in družbeno angažirane Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner (1845–1919). Mladost je preživela na Dunaju, drugo polovico svojega življenja pa v Ljubljani, zato je v ospredju vprašanje, v kolikšni meri so njene dunajske izkušnje in drugi evropski vzori vplivali na njeno delovanje na Kranjskem. Prispevek ovrednoti in opredeli pomen medkulturnih vezi, ki jih je stkala z vidnimi osebnostmi po Evropi, ter »pozabljeno« ustvarjalko umešča v slovensko kulturno zgodovino.

KLJUČNE BESEDE: Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner, kulturna sovplivanja, kulturna in literarna zgodovina, evropski vplivi

ABSTRACT

A Viennese Woman in Ljubljana: Hedwig von Radics-Kaltenbrunner's Intercultural Activity

Based on archival and newspaper sources, this article presents the life and work of the journalist, editor, critic, and social activist Hedwig von Radics-Kaltenbrunner (1845–1919). She spent her youth in Vienna and the rest of her life in Ljubljana. Thus the main question dealt with in the article is to what extent her Viennese experience and other European models influenced her work in Carniola. In addition, this article evaluates and defines the importance of the intercultural links she forged with important figures across Europe, and contextualizes this "forgotten" author within Slovenian cultural history.

KEYWORDS: Hedwig von Radics-Kaltenbrunner, mutual cultural influences, cultural and literary history, European influences

UVOD

Pričujoči prispevek obravnava življenjsko in ustvarjalno pot Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner (1845–1919), Dunajčanke, ki se je sredi sedemdesetih let 19. stoletja z družino preselila v Ljubljano, ter na podlagi študije primera ponuja vpogled v duhovno in družbeno življenje na Kranjskem v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja. Raziskava izhaja iz hipoteze, da je Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner svoje

¹ Tanja Žigon, dr. literarnih ved, docentka, Filozofska fakulteta, Oddelek za prevajalstvo, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; e-pošta: tanja.zigon@ff.uni-lj.si.

znanje, izkušnje in ideje, ki so se ji porodile na podlagi evropskih vzorov, prenesla v Ljubljano ter jih na Kranjskem tudi udejanjila. V ospredju je vprašanje, kakšne so bile prijateljske in poklicne vezi, ki jih je imela z Dunajem, Münchnom in Berlinom ter drugimi evropskimi mesti. Prispevek na podlagi arhivskih ter časopisnih virov obravnava medkulturne odnose ter mrežo poznanstev, v katero so se povezovale avtorice tistega časa, ki so si redno dopisovale in se obveščale o dogodkih na področju kulture, literature in vsesplošnega napredka.

Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner je bila za časa svojega življenja cenjena sodelavka številnih časnikov in literarnih časopisov tako na Kranjskem kakor tudi v širšem nemško-avstrijskem prostoru. Leksikalna dela iz 19. in začetka 20. stoletja, kot na primer pregledni biografski leksikon nemških pesnic in pisateljic iz leta 1882 (Groß 1882: 265–266), biografske skice izpod peresa Marianne Nigg (1893: 45–46) ter leksikalni pregledi, ki so jih uredili Sophie Pataky (1898: 162–163), Adolf Hinrichsen (1891: 1074) in Peter Thiel (1903: 268), pri Radics-Kaltenbrunnerjevi pišejo, da je pisateljica in živi na Kranjskem, ter podajo temeljne podatke o njenem življenju in delu. Zadnji prispevek, ki jo obravnava, je bil v nemškem jeziku natisnjen leta 1981 (Friedrichs 1981: 241), v slovenskih enciklopedičnih priročnikih pa zaman iščemo podatke o njej. Bežno jo v povezavi z možem Petrom pl. Radicsem (1836–1912)¹ omenja le *Slovenski biografski leksikon* (Kranjec 1960–1971: 6). Druga, tudi novejša dela (prim. Šelih 2007; za Dunaj Krasny 2008) pa ji ne namenjajo pozornosti.² Natanko sto let po smrti njenega moža in več kot sto šestdeset let po njenem rojstvu je napočil čas, da pozabljeni ustvarjalki zagotovimo zasluženost mesto v slovenski preteklosti.

KDO JE BILA HEDWIG PL. RADICS-KALTENBRUNNER?

Rodbina Kaltenbrunner prihaja iz Zgornje Avstrije. Wurzbach (1863: 409–413) piše, da so se ukvarjali s kovaštvom. V začetku 19. stoletja je Kaspar Kaltenbrunner obrnili hrbet nakovalu, se poročil z gostilničarjevo hčerko ter se preselil v Enns (prim. Radics-Kaltenbrunner 1905: X). Rodilo se jima je pet otrok. Prvorojenec je bil Karl Adam Kalterbrunner (1807–1867), ki se je šolal v Linzu, kjer je po končani gimnaziji dobil uradniško službo in že v tridesetih letih 19. stoletja postal osrednja osebnost literarnega življenja v Zgornji Avstriji. Uveljavil se je kot gledališki kritik ter kot avtor številnih patriotskih pesmi (o njem prim. Dunzinger 1949; Kaltenbrunner 2004).

Leta 1842 se je Kaltenbrunner z družino, ženo Pauline Kner (1809–1843) ter štirimi otroki preselil na Dunaj, kjer je dobil službo namestnika direktorja v dvorni tiskarni. Tedaj je začel pisati narečne pesmi in domoljubne kratke zgodbe, po katerih je znan še danes. Potem ko mu je komaj leto dni po prihodu na Dunaj umrla žena, se je leta 1844 ponovno poročil, tokrat z znanko Theresio Schleifer (1819–1878), hčerko pesnika Mathiasa Leopolda Schleiferja (1771–1842), ki je na starost prijateljeval tudi z Antonom Aleksandrom Auerspergom oz. Anastazijem Grünom (1806–1879), predmarčnim pesnikom iz rodu Turjaških (o njem prim. Miladinović Zalaznik, Granda 2009; Scharmitzer 2010). Leto dni po poroki, 11. decembra 1845, se jima je rodila hčerka.

Hedwig Kaltenbrunner je bila bolehen otrok in je z materjo poletne mesece preživljala v podeželski koči družine na Kahlenbergu v Dunajskem gozdu. Hitro je napredovala pri učenju, igrala klavir in risala (prim. Lauriacum, KAK, pismo Theresie Schleifer Karlu Adamu Kaltenbrunnerju z dne 26. 1. 1858). Sredi

1 Peter Pavel pl. Radics izhaja iz nižjega ogrskega uradniškega plemstva (Najberger, plemiško pismo z dne 24. 6. 1733; prim. Žigon 2009: 28–32). Iz Radicseve bibliografije je razvidno, da je za časa svojega življenja objavil več kot 550 člankov in razprav ter 76 samostojnih monografskih publikacij (Žigon 2009: 301–347) z najrazličnejših področij, kot so kulturna zgodovina, geografija, etnografija, literatura, gledališče, gospodarstvo, diplomacija (prim. v današnjem kontekstu Udovič in Turnšek 2011), zaradi česar ga upravičeno lahko imenujemo ne le »kranjski historiograf« (Pajk 1912: 568), temveč kar kranjski polihistor. Leta 1910 je za znanstveno monografijo o Valvasorju s podelitvijo naziva cesarski svetnik dobil tudi visoko javno priznanje za svoje delo.

2 O življenju in delu slovenskih ustvarjalcev iz tega obdobja prim. Mihurko Ponž (2009: 174–195; 2011: 65–82).

petdesetih let, ko ji še ni bilo deset let, so jo starši poslali v znamenito elitno samostansko šolo v Kremšmünster, ki še danes slovi kot ena izmed avstrijskih gimnazij z najdaljšo tradicijo.

V drugi polovici šestdesetih let je Hedwig Kaltenbrunner na Dunaju spoznala tedaj dvaintridesetletnega Petra pl. Radicsa, o čemer govori posvetilo v Goethejevem *Hermanu in Doroteji*, ki ji ga je Radics poklonil jeseni 1868 (prim. Najberger, knjiga s posvetilom). Po letu dni, 23. oktobra 1869 (prim. NMS, Zapuščina Peter pl. Radics, TE 2, AŠ III, mapa 4, ovoj 2), sta se na Dunaju poročila.

Poroka in nova vloga v družbenem življenju

Po poroki sta se zakonca preselila v prvi dunajski okraj, a so slabo finančno stanje in rojstvo prvega otroka januarja 1873 vplivali na to, da se je moral Peter pl. Radics posvetiti pisanju za dunajsko časopisje in s honorarji preživljati družino (prim. Žigon 2009: 85–116). V začetku sedemdesetih let je za pero prijala tudi njegova soproga, ki je po poroki nosila tudi možev priimek in plemiški predikat.

Prva znana objava Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner je iz leta 1873, ko so v časopisu za dunajsko visoko družbo *Wiener Salon-Album*, ki ga je urejal Radics, natisnili njen prispevek *Aus der Gesellschaft*, opremljen s tremi njenimi risbami (Radics-Kaltenbrunner 1873: nepag.). Pozneje je objavljala še v versko in filozofsko usmerjenem listu *Das Inland* ter v treh odmevnih dunajskih časopisih s področja turistik: *Oesterreichische Badezeitung*, *Tourist* ter *Bade- und Reise-Journal* (prim. Žigon 2009: 195–197).

V sedemdesetih letih sta Radicseva postala vidnejši osebnosti dunajske družbe, saj sta leta 1874 skupaj z rojakom Germonikom (prim. Glonar 1925–1932: 210) sodelovala pri ustanovitvi literarnega Grillparzerjevega društva,³ namenjenega krepitvi avstrijske literature in posvečenega delu dramatika Franza Grillparzerja (1791–1872). Ustanovitev društva je bila tesno povezana z Radicsevimi in Germonikovim poznanstvom z izobraženimi sestrami Fröhlich, morda celo z Grillparzerjem samim, a za to ni neposrednih dokazov. Radics je postal predsednik društva (ZAL, LJU 346, str. 18), bil pa je tudi njegov tajnik in blagajnik, Radicseva pa je sodelovala pri organizaciji društvenih družabnih večerov (prim. Jahresbericht 1876: 6) in je med moževo odsotnostjo opravljala tudi njegove naloge (prim. Lauriacum, KAK, pooblastilo z dne 1. 4. 1875). Poleg tega je sodelovala še pri društvenem literarnem glasilu *Der Patriot*, ki je izhajalo od leta 1878 ter tu leta 1879 objavila svojo prvo recenzijo (prim. Žigon 2009: 165–168).

Stike z Grillparzerjevim društvom je Radicseva ohranila tudi po prihodu v Ljubljano. Še na predvečer prve svetovne vojne si je redno dopisovala s tedanjim (in tudi zadnjim) predsednikom društva, na Kranjskem rojenim literatom Heinrichom Morizem Pennom (1838–1918), vabili pa so jo tudi na društvene večere (prav tam). Po Pennovi smrti je društvo izgubilo svojo gonilno silo, prenehalo delovati ter se verjetno združilo z bolj znano, leta 1890 ustanovljeno Grillparzer Gesellschaft (prim. Žigon 2009a: 318–319).

Druga polovica sedemdesetih let je prinesla preobrat. Gmotni položaj družine je postajal vedno bolj negotov. Kar nekaj časopisov, pri katerih je Radics sodeloval, je prenehalo izhajati, sredi sedemdesetih let tudi konservativni katoliški časnik *Oesterreichischer Volksfreund*, kjer je največ objavljaj. Poleg tega so zdravniki Radicsevi svetovali menjavo okolja. V Ljubljani z milejšim podnebjem naj bi se bolje počutila (prim. ZAL, LJU 346, str. 19). Maja 1876 sta zakonca zapustila Dunaj. Bilo je slovo za vedno.

Družina pride na Kranjsko

Od konca sedemdesetih let 19. stoletja sta zakonca Radics delovala kot uspešna »naveza« ter sta pri delu na raziskovalnem, publicističnem ter tudi literarnem področju sodelovala. Iz člankov, ki sta jih objavljala,

3 Zaslugu društva je bilo odkritje Grillparzerjeve spominske plošče 15. avgusta 1874 v Rimskih Toplicah (prim. Janko 1993: 159–176), kamor je pesnik rad zahajal. Obnovljena plošča po obnovi Rimskih term krasi pročelje hotela.

je razvidno, da sta obravnavala podobne teme, besedila pa sta objavljala v različnih listih, Radics predvsem v dnevnem časopisu v Ljubljani in na Dunaju, njegova soproga pa je pisala za razvedrilne liste: za prilogo berlinskega časopisa *Deutsche Hausfrauenzeitung*, ki ga je izdajala njena prijateljica, pisateljica, publicistka in borka za pravice žensk Lina Morgenstern (1830–1909), za dunajski zabavni list za vso družino *An der schönen blauen Donau*, ki ga je urejal publicist Fedor Mamroth (1851–1907),⁴ bolj znan kot oster in osovražen gledališki kritik ter feljtonist in urednik kulturne priloge pri časniku *Frankfurter Zeitung*, ostala pa je tudi zvesta dopisnica avstrijskih listov, kot so *Die Reichswehr*, *Gmundner Wochenblatt* in *Kremsthal-Bote*. Od devetdesetih let je sodelovala s tržaškim dnevnikom *Triester Tagblatt* in z različnimi turističnimi in modnimi časopisi, ko so *Dillinger's Reiseführer*, dunajski modni žurnal *Die Wienerin* ter z *Laibacher Zeitung* (prim. Žigon 2009: 351–357).⁵

Selitev družine na Kranjsko je pomenila življenje na obrobju velikih dogodkov, daleč stran od dunajske družbe in prijateljev. Za začetek se je morala Dunajčanka v Ljubljani spopasti z jezikovnimi ovirami. Najstarejši sin Erwin je v Ljubljano prišel kot triletni fantič in je na Kranjskem obiskoval prve šolske razrede. V pismu pisateljici in igralki Emmi Laddey (ps. za Emmo Radtke; 1841–1892) je Radicseva tožila, da ne le njej, temveč predvsem fantiču slovenščina povzroča preglavice (BSB, Autogr. VIII A, pismo z dne 20. 7. 1881). Poleg tega je močno pogrešala avstrijsko prestolnico. Leta 1894 je pisala svoji dunajski prijateljici, pisateljici Amélie Charlotte Lanna-Schmidt (1857–1839), da je življenje v provinci puščobno ter da hrepeni po Dunaju, ki mu pravi »ljubo, drago rodno mesto, živahno in vedno v gibanju« (ÖNB, HAN, pismo z dne 28. 2. 1894). Dodaja pa, da se domotožje počasi razblinja in da se privaja na življenje v Ljubljani.

DELOVANJE HEDWIG PL. RADICS-KALTENBRUNNER V LJUBLJANI

Ustvarjanje in delovanje Radicseve v Ljubljani lahko rekonstruiramo na podlagi dokumentov iz zapuščin, pisem in objav. Njene ideje so se naslanjale na izkušnje, ki si jih je nabrala na Dunaju in jih je želela realizirati v Ljubljani. Uveljavila se je kot publicistka, urednica, kritičarka, ustanoviteljica javne izposojevalne knjižnice ter kot socialno angažirana ženska, saj je sodila med pobudnice za ustanovitev ljubljanske ljudske kuhinje.

Urednica očetove zapuščine

Konec sedemdesetih let se je Radicseva odločila, da nadaljuje na Dunaju začeto delo ter uredi literarno zapuščino svojega očeta. V knjižni obliki je izdala štiri očetova dela: pesmi *Oberösterreichische Gedichte* (1878), kratke zgodbe *Geschichten aus Oberösterreich* (1880), kratko prozo *Der Stellvertreter* (1898) in zbirko *Gedichte* (1901). Izkazala se je ne le kot izvrstna poznavalka očetovega dela in narečne poezije, temveč je k izdajam napisala tudi predgovore ali daljše sklepne misli.

Njeno delo je naletelo na pozitiven odmev. Cesar Franc Jožef I. je imel izdaje Kaltenbrunnerjevih del na polih družinske fidejkomisne knjižnice (Kosel 1906: 221), vojvoda Maksimilijan (1808–1888), oče cesarice Elizabete, pa je Radicsevi za prizadevanja na literarnem področju izročil častno srebrno medaljo na področju literature, znanosti in umetnosti (Lauriacum, KAK, pismo iz urada bavarskega vojvode z dne 5. 10. 1878). Še pomembneje je, da je Radicseva s svojim uredniškim delom postala znana tudi zunaj

4 V polmesečniku *An der schönen blauen Donau* se je Radicseva znašla v imenitni družbi priznanih avtorjev, kot sta bila Hofmannsthal in Schnitzler (prim. izrezke iz časopisa v NMS, Peter pl. Radics, TE 3, AŠ 1, mapa 4).

5 O prispevkih slovenskih in nemško piščih avtorjev v štajerskem časopisu piše Kramberger (2011: 131–187).

meja Kranjske, saj so jo leta 1885 povabili, da postane članica novoustanovljenega društva nemških pisateljic in umetnic na Dunaju (Verein der Schriftstellerinnen und Künstlerinnen). V pismu neznanemu naslovniku je povabilo sprejela in obljubila, da bo k razvoju društva prispevala s svojimi »skromnimi« publicističnimi prispevki, saj ima številne znanke med avstrijskimi časnikarji (GSA 55/2333, pismo z dne 25. 1. 1885).

Ljubljana dobi izposojevalno knjižnico

Izrečena priznanja so bila vstopnica v ljubljansko javno življenje, ki ga je Radicseva želela poživiti po dunajskem vzoru. Najprej je z veliko zavzetostjo kar v prostorih svojega doma na Igriški ulici, tedanji Ballhausgasse (prim. Katalog 1898: naslovnica), odprla zasebno javno izposojevalnico knjig. Uporabila je bogate izkušnje, ki si jih je nabrala kot sodelavka dunajskega Grillparzerjevega društva in so bile povezane z organizacijskim delom in s pripravo družabnih večerov za dame (Jahresbericht 1876: 6) ter so jih v društvu prirejali po vzoru »literarnih salonov« Caroline Pichler (1769–1843) (prim. Schulz 1989: 167–189). Poleg tega je imelo Grillparzerjevo društvo tudi svojo knjižnico (prim. Jahresbericht 1876: 11) in Radicseva je natančno poznala njeno strukturo in delovanje. Porodila se ji je ideja, da takšno središče bralne kulture odpre tudi v Ljubljani, kjer so tradicijo knjižnic sicer poznali, a knjige niso bile dostopne širšemu krogu bralstva (prim. Berčič 1999: 281–289). Kdor je želel brati, si je knjige proti plačilu lahko izposodil pri mestnih knjigotržcih, ki so na tak način igrali pomembno vlogo pri širjenju znanja (prim. Dular 2003: 117).

Tako je z uresničitvijo svoje ideje Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner rešila tri težave naenkrat. Meščanom je omogočila prost dostop do velikega števila knjig, ki jih niso tiskali zgolj v Ljubljani, temveč so prihajale tudi iz nemškega in francoskega kulturnega prostora, drugič je izposoja knjig družini prinašala dodaten vir zaslužka, saj so morali člani knjižnice plačevali članarino,⁶ tretjič pa je knjižnica postala prostor družabnih srečanj, kar je Dunajčanki omogočilo neposreden stik z Ljubljančani.

Izposojevalna knjižnica je bila predhodnica ljubljanske knjižnice Splošnega ženskega društva, ki je bila ustanovljena v prvem desetletju 20. stoletja (prim. Dular 2003: 115–131). Izvode za knjižnico je Radicseva pridobivala z neposrednim nakupom, večinoma pa jih je dobila bodisi od svojih znancev, priznanih avtorjev in avtoric tedanjega časa, bodisi so bili to recenzentski izvodi, ki jih je od založnikov prejela brezplačno (prim. Žigon 2009: 117). Iz edinega ohranjenega tiskanega kataloga knjižnice *Katalog der Leih-Bibliothek der Frau Hedwig v. Radics* (Katalog 1898), ki obsega osemindeset oštevilčenih strani in priloge z oglasi, je razvidno, da je bila knjižnica založena s skoraj 4.000 knjigami. Med njimi so številna dela klasikov, knjižnica pa si je prizadevala na svoje police v najkrajšem možnem času postaviti novosti s knjižnega trga. Pri vsakem naslovu v katalogu je navedena literarna zvrst (roman, novela, pripoved, potopis, kriminalni roman, zgodovinska in humoristična dela), knjige so razvrščene v skupine po zbirkah, naslovi pa si navadno sledijo po abecednem vrstnem redu avtorjev. Večinoma je knjižnica svojim bralcem ponujala dela nemških avtorjev (Goethe, Schiller, Karl May, Peter Rosegger, Leopold von Sacher-Masoch idr.) pa tudi svetovnih klasikov, npr. Dostojevskega v nemškem prevodu, le majhen delež (60 naslovov) je francoskih (Balzac, Zola). Na svoj račun so prišli tudi mladostniki in otroci, ki jim je bila namenjena t. i. *Jugendbibliothek*. Žal na policah knjižnice – razen del Petra pl. Radicsa – ni bilo del kranjskih avtorjev, ki so pisali nemško, prav tako tudi ne slovenskih knjižnih izdaj. K temu je verjetno prispevalo dejstvo, da je Radicseva težje prišla do publikacij v slovenščini oz. je slovenska inteligenca, ki je študirala na Dunaju, tako ali tako brala dela v izvirniku.

Napredno razmišljanje lastnice knjižnice se ne kaže le v krepitvi bralne kulture in seznanjanju ljubljanskega bralstva s trendi na knjižnem trgu, ampak tudi v uvajanju pravil in pogojev, ki so veljali pri

6 Mesečna članarina je znašala za Ljubljančane en goldinar, letna pa 10 goldinarjev. Knjige so izposojali tudi po pošti, pri čemer je moral prejemnik poravnati poštnino, stroške pošiljanja ter članarino (Katalog 1898: 3).

izposoji knjig. Kdor s knjigo ni spoštljivo ravnal, je iz nje iztrgal posamezne liste, jo polil s črnilom, pisal po njej in podobno, je moral poravnati ceno novega izvoda. Jasno določen je bil tudi urnik izposoje, in sicer si je bilo mogoče knjige izposoditi vsak dan od devetih do dvanajstih dopoldne in od treh do sedmih popoldne, razen ob nedeljah popoldne. Bralce so prosili, da si v katalogu že doma označijo dela, ki jih želijo prebrati. Tako so jim v primeru, da je bila ena od zelenih knjig izposojena, lahko postregli z drugim naslovom, v prostorih knjižnice pa ni prihajalo do nepotrebne gneče (prim. Katalog 1898: 3).

Publicistka in recenzentka z mrežo poznanstev širom po Evropi

V devetdesetih letih 19. stoletja je Radicseva kljub obilici dela v Ljubljani spet vedno bolj pogrešala rodni Dunaj, zato je načrtovala daljši obisk pri Amélie Charlotte Lanna-Schmidt. V pismu prijateljici je posebej poudarila, kako se veseli ponovnega snidenja. Zapisala pa je tudi, da kot mati bodočega oficirja ne čuti nobene potrebe, da bi srečala »slavno prijateljico miru« (ÖNB, HAN, pismo Amélie Charlotte Lanna-Schmidt z dne 28. 2. 1894), pacifistko in pisateljico, poznejšo Nobelovo nagrajenko za mir Bertho von Suttner (1843–1914), ki se je večkrat zadrževala v hiši družine Lanna-Schmidt, saj je imel c. k. dvorni svetnik Emil Lanna velik vpliv na politične in vojaške odločitve pri dunajskem Ministrstvu za vojaške zadeve. Pri tem verjetno ni šlo za osebno nenaklonjenost – več kot deset del Berthe von Suttner je bilo npr. na policah ljubljanske izposojevalne knjižnice – temveč prej za konflikt interesov: Erwin (1873–1940), sin Radicsevih, se je namreč leta 1892 vpisal na vojaško akademijo v Dunajskem Novem mestu (Wiener Neustadt) (prim. NMS, Peter pl. Radics, TE 8, AŠ II, mapa 5, ovoj 1, sporočilo o uspehu 1894/95), zato se mati iz lojalnosti do sina in njegove izbire poklicne poti ni želela zaplesti v debate z zapriseženo nasprotnico militarističnih idej.

V istem pismu se Radicseva veseli, da si bo na Dunaju lahko privoščila večere v gledališču ter bo o predstavah lahko poročala za časopise v Ljubljani, kar govori v prid kulturni izmenjavi, ki je potekala na ravni medijev. Prav tako izvemo tudi, kako zelo so bile povezane ustvarjalke tedanjega časa. Radicseva je svoji dunajski prijateljici ponudila pomoč pri zbiranju gradiva o Lošinju, o navadah in običajih tamkajšnjega prebivalstva ter o umetnosti, o čemer je Lanna-Schmitt pripravljala daljši referat (prim. ÖNB, HAN, pismo Amélie Charlotte Lanna-Schmidt z dne 28. 2. 1894). Poleg tega ji je obljubila še, da bo posredovala pri Marie Edle von Egger-Schmitzhausen (1851–1929), v Trstu rojeni in nazadnje v Gorici živeči pisateljici, ki je objavljala pod psevdonimom Paul Lacroma (več o njej Kitzmüller 2002: 68–70), in jo prosila, naj na Dunaj pošlje svoje najnovejše delo, zbirko novel, ki je izšla pri dresdenski založbi Pierson.

Z goriško ustvarjalko je Radicsevo povezovalo pristno prijateljstvo. V zagrebškem arhivu družine Radics so sicer ohranjena le tri pisma osebne vsebine iz njune korespondence, vendar je Radicseva iz časopisja skrbno izrezovala in shranjevala objave o stanovski kolegici. Prav Lacroma je rojeno Dunajčanko spodbudila, da se je poskusila tudi na literarnem področju (prim. Najberger, pismo z dne 12. 9. 1880). Najpozneje v začetku osemdesetih let je sledila njenemu nasvetu in začela razmišljati o tem, da bi napisala svoj prvi roman. V pismu Emmi Laddey, v mladih letih igralki, pozneje pisateljici in ustanoviteljici stuttgartskega ženskega društva Schwäbischer Frauenverein (1873), ki se je v osemdesetih letih preselila v München, poleti 1881 poroča, da se je z vsem srcem posvetila pisanju svojega prvenca, ki naj bi izšel istega leta pozimi (prim. BSB, Autogr. VIII A, pismo z dne 20. 7. 1881). Toda roman, ki ga je napovedovala, ni nikoli izšel. Danes ne poznamo niti njegovega naslova, saj med rokopisnim gradivom v nobeni od zapuščin ni sledu o omenjenem prvencu. Možno je, da se je rokopis izgubil ali pa ga nikoli ni končala, saj ji je zmanjkovalo časa in se je tudi iz finančnih razlogov raje posvečala pisanju kulturno-zgodovinskih skic in recenzij, ki jih je objavljala v časopisju.

Čeprav je iz pisem razbrati tudi, da je Radicseva Emmi Laddey redno pošiljala osnutke napisanih in izrezke objavljenih recenzij, v pregledanih zapuščinah ni ohranjenih recenzij njenih del. Prav tako ne vemo, v katerih časopisih in koliko recenzij svoje druge dunajske znanke Hermine Camille Proschko (1854–1923) (o njej prim. Pataky 1898 I: 257–258) je objavila Radicseva, znano pa je, da je prijateljico

oz. njenega založnika večkrat prosila, naj ji pošlje recenzentske izvode (BSB, Autogr. VIII A, pismo z dne 6. 12. 1886). V omenjenem pismu iz leta 1886 ji sporoča še, da je zadnje leto minilo v znamenju žalosti in pobitosti v družini, saj je štiriletna hčerka Marie zaradi nesrečne nezgode oslepela na eno oko (prim. Žigon 2009: 105), dodaja pa, da po daljšem premoru počasi ponovno začenja pisati.

V osemdesetih letih je Radicseva vedno pogostejše dobivala ponudbe, da za ljubljanske, dunajske, graške in druge liste recenzira knjižne novosti. Največ ohranjenih recenzij se nanaša na dela ene najpriljubljenejših nemških pripovednic vilhelmske dobe Nataly von Eschstruth (1860–1939).⁷ Ko je leta 1897 v Leipzigu izšel njen roman *Jung gefreit [Mlada poročena]*, zabavna zgodba o dekletu, ki se kot mlada žena na skrivaj uči kuhati, da bi postala prava gospodinja, je Radicseva delo ocenila kot biblijo za mlada dekleta in mladoporočence, ki mora biti pri roki v vsaki hiši, saj poleg humorja prinaša tudi številne življenjske modrosti (prim. Najberger, izrezek iz neznanega časopisa z dne 12. 10. 1897).

Z Eschstruthovo je Radicseva tudi sicer prijateljevala. Spomladi 1902, ob 25-letnici ustanovitve študentske in ljudske kuhinje v Ljubljani, jo je prosila, naj za slavnostno prireditev napiše prolog, ki ga je nato odlično recitirala Paula pl. Radics in o čemer so poročali številni listi, med njimi *Triester Tagblatt*, dunajski *Fremden-Blatt* in *Laibacher Zeitung* (več o tem Žigon 2009: 204). Na takšen način je prihajalo do »intelektualnega« povezovanja in dobro organiziranega socialnega mreženja pisateljic, ki so sodelovale na ustvarjalnem in zasebnem področju. Druga drugo so obveščale o knjižnih novostih, si pošiljale tako izvode knjig kakor tudi že objavljene recenzije ter v pismih analizirale prebrane romane in spregovorile tudi o osebnih težavah in udarcih usode. V zagrebški zapuščini je tako shranjeno pismo novelistke in pesnice Anne Cador, rojene leta 1857 v Breslavu (Wrocław), ki se je sredi devetdesetih let 19. stoletja (1895) preselila na Dunaj. Tu je sprva delala v uredništvu priznanega literarnega časopisa *Österreichische Musik- und Theaterzeitung*, pozneje pa je sodelovala še pri številnih drugih listih (prim. Pataky 1898 I: 120). Ko ji je kmalu po preselitvi v prestolnico monarhije leta 1896 v Šleziji hudo zbolela 63-letna mati, je v pismu stanovski kolegici Nataly von Eschstruth potožila nad svojo usodo. Odkar je na Dunaju, piše Anna Cador, je utrujena, zgarana in ne pride več na zeleno vejo, saj denar pošilja materi. Nekaj časa ni zaslužila niti počenega groša in sedaj, ko poskuša nadoknaditi zamujeno, dela dan in noč, je članica uredništva več dunajskih listov in dopisnica številnih časopisov. Pravi, da sebi že več kot leto dni ni privoščila toplega obroka, pozimi hodi naokoli v poletni jakni, poleg tega pa najemodajalcem dolguje že dve mesečni najemnini (prim. Najberger, pismo Anne Cador z dne 18. 12. 1897).

Tako kot večina njenih vzornic se je tudi Radicseva zavzemala za boljši položaj žensk. V ožji krog njenih znank je sodila še Anna Hottner-Grefe (1867–1946), hči akademskega slikarja Konrada Grefeja, ki je med letoma 1894 in 1896 urejala edini dunajski napredni ženski mesečnik *Frauenleben*, obenem pa je dopisovala tudi v druge časopise. Pot v časopisni podlistek ljubljanskega dnevnika *Laibacher Zeitung*, kjer je priobčila nekaj tekstov (npr. v številki 69 z dne 25. 3. 1910 ter v poznejših številkah), ji je utrla prav Hedwig pl. Radics. Najlepšo zahvalo za prijateljsko naklonjenost in plodno sodelovanje ji je Anna Hottner-Grefe izkazala za sedemdeseti rojstni dan, ko je v časopisu *Gmundner Zeitung* objavila njeno biografsko skico. Zapisala je:

Hedwig pl. Radics se je v številnih sestavkih predstavila kot prava nemško-avstrijska pisateljica. Svojo sedanjo domovino zelo dobro pozna ter jo je velikokrat čudovito opisala. Z recenzijami je dala zagon številnim mladim,

7 Nataly (Natalie) von Eschstruth, hčerka hesenškega huzarskega oficirja, se je leta 1890 poročila z oficirjem Franzem von Knobelsdorff-Brenkenhoff, a se je v javnosti še naprej pojavljala z dekliskim priimkom. Z možem sta živila v najrazličnejših garnizonskih mestih, nazadnje v Schwerinu, kjer sta prijateljevala z vojvodo Johannom Albrechtom in njegovim krogom prijateljev, med drugim z Ibsnom in s Strindbergom. Po moževi smrti leta 1903 se je preselila v Teplitz (danes Teplice na Češkem). Objavila je več kot 70 del, njeni romani in novele se dotikajo nacionalne tematike in problema emancipacije žensk, vendar pa so značaji v njenih delih idealizirani tipi, na eni strani ženska lepota in na drugi moške odlike in kreposti. Kljub vsemu se je Nataly von Eschstruth v svojih delih izkazala kot izredna poznavalka družbenih razmer in se je v času od 1880 do 1930 priljubila številnim bralcem vseh starosti, predvsem v nemških meščanskih krogih (prim. Petzsch 1959: 651–652).

prizadevnim talentom; njena čista dobrota, njen jasen razum in toplo srce se zrcalijo v vsaki vrstici, ki jo je napisala. Odlični so njeni prispevki o literaturi in umetnosti. Eno njenih zadnjih večjih del je namenjeno obsežni, novi publikaciji, ki jo pripravlja prof. dr. Castle. To delo je sijajen izkaz nezlomljive miselne moči in svežine te posebne ženske, ki je nihče, ki jo je srečal, pa četudi le enkrat v življenju, ne pozabi. Obdarjena z neumorno pridnostjo in neusahljivo energijo je videla svoje poslanstvo v tem, da na svojem področju doseže odlične rezultate; da je možu zvesta pomočnica pri vseh njegovih delih, da je otrokom najdražja mati in prijateljem najboljša prijateljica (Hottner-Grefe 1915: 3; prevod T. Ž.).

Ustanovitev Ljudske kuhinje v Ljubljani po berlinskem in dunajskem vzoru

Pomemben korak v smeri izboljšanja socialnih razmer v Ljubljani je Radicseva naredila kot ena izmed pobudnic za ustanovitev Ljudske kuhinje. Priprave na odprtje so se začele konec leta 1876, idejni pobudniki pa so se zbirali v hiši tovarnarja Avgusta Drelseja (1843–?), znanega izdelovalca lončenih peči (prim. Radics 1902: 4–5). Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner je bila med najbolj zagretemi meščankami, ki so sodelovale pri pripravah humanitarnega projekta. Poznala je evropske trende in bila seznanjena z dogajanjem v Berlinu in na Dunaju. Iz ohranjene korespondence je razvidno, da je imela stike s pisateljico judovskega porekla Lino Morgenstern, tedaj urednico časopisa *Deutsche Hausfrauen-Zeitung*, namenjenega ženskemu svetu, kjer je Radicseva objavljala. Lina Morgenstern je že kot osemnajstletno dekle v Berlinu ustanovila društvo za pomoč revnim šoloobveznim otrokom, v šestdesetih letih 19. stoletja pa še osem vrtcev, ki so bili med letoma 1851 in 1860 v Prusiji zaradi strahu, da otroke odvrčajo ob Boga, prepovedani (prim. Pataky 1898 II: 56–57).

Že leta 1866 je Berlin po zaslugi Morgensternove, ki je želela na ta način ublažiti posledice prusko-avstrijske vojne, dobil prvo ljudsko kuhinjo. Njena ideja se je naslonila na tople kuhinje dobrodelnega značaja, ki so bile v nemškem prostoru znane že konec 18. stoletja in so bile namenjene revnejšemu sloju prebivalstva. Ponujale so tople enolončnice: fižolovo, grahovo, zdrobovo ali ovseno juho in ješprenj, plačilo za obrok pa je bilo minimalno. Kdor ni imel denarja, je jedel zastonj.⁸ O svojih idejah in njihovi realizaciji je Morgensternova leta 1867 pisala Radicsevi (prim. Najberger, nedatirano pismo iz leta 1867), ki je še iz svojih dunajskih dni poznala tudi delovanje, cilje in poslanstvo ljudskih kuhinj v habsburški prestolnici. Tu je bila prva ustanovljena leta 1874, do leta 1898 pa jih je v mestu delovalo že deset (prim. Singer 1900: 483–495).

Ker je Radicseva v takšni ustanovi videla možnost, da pomaga socialno ogroženemu sloju, se je odločila, da po berlinskem in dunajskem zgledu idejo Ljudske kuhinje predstavi in udejanji tudi v Ljubljani. Od vsega začetka je sodelovala s pobudniki in pobudnicami za ustanovitev kuhinje v mestu in bila članica upravnega odbora Ljudske kuhinje (prim. Radics 1902: 11), ki je svoja vrata odprla leta 1877, enajst let po ustanovitvi prve Ljudske kuhinje v Berlinu in le tri leta po odprtju prve kuhinje na Dunaju. Sprva je oskrbovala le mestne reveže, pozneje pa se je na pobudo duhovnika, pisatelja in dobrotnika ljubljanskega dijaštva Luka Jerana (1818–1896) preimenovala v Dijaško in ljudsko kuhinjo (Anonimno 1927: 12). Kuhinjo je finančno izdatno podpirala Kranjska hranilnica, ki je dala ob ustanovitvi brezplačno na razpolago prostor nasproti strelišča na današnji Streliški ulici, v času ljubljanskega potresa 1895 pa je Ljudski kuhinji namenila številne denarne prispevke (prim. Radics 1902: 3).

Vsak dan so v Ljudski kuhinji revnim in delavcem razdelili okoli 300 kosil in večerij, ubožcem in nekaterim dijakom pa so hrano delili tudi brezplačno (prim. Radics 1902: 4–6; prim. tudi Anonimno 1907: nepag.). Kosilo ob delavnikih je bilo sestavljeno iz zakuhane juhe, kuhanega govejega mesa in časa

8 O pomenu dela Line Morgenstern govori podatek, da je poskrbela za izdajo knjige o ljudskih kuhinjah s priloženimi recepti, iz katere je pozneje nastala ilustrirana univerzalna kuharica (*Illustriertes Universal-Kochbuch*); omenjene knjige kljub judovskemu poreklu avtorice nacisti leta 1933 niso sežgali.

primerne prikuhe. Ob praznikih so pripravili še pečenko in močnato jed, medtem ko so ob slovesnih prilikah pripravili brezplačno kosilo, kar so radi označili kot »patriotično dejanje« (Radics 1902: 8). Med takšne dogodke sodi obisk cesarja Franca Jožefa, ki se je julija 1883 ob 600-letnici habsburške vladavine odpravil na potovanje po Štajerskem in Kranjskem in je v Ljubljani obiskal Ljudsko kuhinjo ter se pohvalno izrazil o izjemnem okusu juhe, ki so jo pripravile ljubljanske dame (prav tam: 8). Cene obrokov so bile nizke in so kljub draginji, ki je zaznamovala začetek 20. stoletja, vsa leta ostajale nespremenjene.

Poleg odprtja kuhinje 15. aprila 1877 je po berlinskem zgledu zaživelo tudi društvo Ljudske kuhinje, katerega pobudnica in članica je bila Radicseva. V okviru društva so tako kot v Berlinu izdajali knjige o zgodovini kuhinje, večinoma izpod peres Petra pl. Radicsa (1887, 1898, 1902). Ljudska kuhinja na Streliški ulici je delovala še v osemdesetih letih 20. stoletja, danes pa je v prenovljeni stavbi našla svoj prostor ljubljanska Waldorfska šola.

»Živela je v svetu visokih idealov«

V začetku 20. stoletja si je Radicseva pridobila še sloves kompetentne sodelavke pri nastajanju obsežne Castle-Zeidler-Naglove nemško-avstrijske literarne zgodovine (*Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*), ki je izšla v štirih delih (1898, 1914, 1935, 1937). Sodelavka tega monumentalnega dela je postala po moževi smrti, njena besedila pa so bila objavljena v tretjem in četrtem delu literarne zgodovine. Kljub izrecnemu urednikovemu napotilu, da naj ne omenja slovenskih avtorjev, saj ti ne sodijo v koncept nemško-avstrijske literarne zgodovine, je Radicseva izpostavila številne zaslužne avtorje in avtorice, med njimi Prešerna in Luizo Pesjak, ter poudarila, da so ustvarjali v obeh deželnih jezikih ter da je slovenski jezik enakopraven nemškemu. S tem je izrazila svoje nestrinjanje z urednikom, ki je zastopal mnenje, da je treba slovenske avtorje, ki so pisali v nemščini, navesti zgolj kot dokaz za vpliv nemške kulture na porajajočo se slovensko literaturo (prim. Žigon 2009: 214–219). Graški profesor A. O. Pusch-nig, ki je nadaljeval njeno delo, je priporočila uredništva vzel precej bolj resno in je obravnaval izključno nemške avtorje. Kljub temu je delo in dosežke Radicseve izjemno cenil. Leta 1919, ko ga je dosegla novica o smrti znanke, prijateljice in sodelavke, je v daljšem sožalnem pismu njeni hčerki Pauli zapisal:

Novica o smrti vaše gospe matere me je močno presunila, kot da bi z njo odšel človek iz dobrih starih časov, človek, kot jih danes ne najdeš več. Ne znam opisati njenega dobrohotnega in srčnega ter le njej lastnega čutečega in duhovitega načina, kako se je pogovarjala – to je bilo zame, ko sem spoznal vašo gospo mati, nekaj novega in bila mi je ljuba in spoštovanja vredna kot moja lastna mati [...]. Kako toplo je bilo pri srcu, ko te je s svojim otroškim obrazom in prijaznimi očmi sočutno pogledala ter poslušala o tujih skrbih in načrtih, medtem ko je na svoje skrbi pozabila. Najgloblji vtis name pa je naredilo, da je, čeprav sama v hudih življenjskih stiskah, vedno živela v svetu visokih idealov ter jo je bogastvo njene duhovne polnosti in njenega kroga prijateljev izvelo iz brezupnega vsakdana. Zato lahko rečem: dom vaših staršev je bil zame od vseh, kamor sem zahajal, najprijetnejši in duhovno najpomembnejši v Ljubljani. [...] V mojem srcu bo vedno svetila luč in do konca življenja bo v njem ostal prijeten spomin na dobrotljivo gospo Hedwig (Lauriacum, PW; prevod T. Ž.).

SKLEP

S svojim naprednim razmišljanjem, svetovljanskimi nazori, svojo umetniško žilico in smislom za socialno pravičnost je Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner v Ljubljano prinesla spremembe ter s svojimi projekti postavila smernice za nadaljnje modernizacijske procese na kulturnem in socialnem področju v mestu. Pri tem se je naslanjala na vzore, ki jih je poznala bodisi z Dunaja bodisi iz dopisovanja s stanovskimi kolegi in kolegicami po Evropi. Bila je načitana, umetniško nadarjena, za svoj čas drzna in pogumna ženska, ki je na eni strani ostala zvesta meščanskim navadam in tradicijam, po drugi strani pa si je upala

tudi »pobegniti« pred enoličnim vsakdanom gospodinje in matere treh otrok ter v »pisanju« in družbeni angažiranosti najti svoj drugi dom. Čeprav se je na Kranjskem nedvomno naučila slovenskega jezika, je njen občevelni jezik ostala nemščina. Njeni teksti, ki jih z besedami literarne zgodovinarke Christe Bürger lahko označimo za »spise, ki niso dela« (Bürger 2011: 8), so najpozneje v 20. stoletju utočili v pozabo, se izgubili ali pristali v arhivih. V pisanju in ustvarjanju je Hedwig pl. Radics-Kaltenbrunner videla možnost, da uresniči svoje lastno življenje.

Kljub začetnim težavam ter privajanju na novo družbeno in kulturno okolje se je Radicseva uspešno vključiti v tedanjo ljubljansko družbo ter znala združiti obveznosti iz zasebnega življenja z delovanjem v javnosti. Zavedala se je, da do spremembe v družbi vodita izobrazba in znanje. Oboje je hotela približati Ljubljancem z ustanovitvijo izposojevalne knjižnice, prav tako pa je s svojim delom opozorila na pomen socialne pravičnosti in pomoči revnejšemu sloju. Označiti jo smemo za pionirko kulturnega in vsesplošnega razvoja v mestu, saj je znanje in izkušnje s svojim delovanjem prenesla v lokalni, provincialni mikrokozmos kranjske družbe in tako sprožila korenite premike v javnem življenju v Ljubljani. Prepoznala je sociokulturne, gospodarsko-tehnične in kulturno-politične odnose na Kranjskem ter v okviru danih možnosti po evropskih vzorih udeležila svoje projekte. Na ta način je izobrazevala in razsvetljevala ljubljansko družbo, jo spreminjala in izboljševala. Tudi zato ji v slovenski kulturni zgodovini, ki jo je morda dolgo zanikala tudi zaradi njenega »neslovenskega« rodu, moramo zagotoviti prostor, ki ji pripada.

LITERATURA IN VIRI

- Anonimno (1907). Slavnost 30 letnice dijaške in ljudske kuhinje. *Slovenec* 78, 8. april 1907, nepag.
- Anonimno (1927). *Ob petdesetletnici Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje: 1877–1927*. Ljubljana: samoza-ložba Ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje.
- Berčič, Branko (1999). Avstrijska biblioteka in instrukcija iz leta 1778 in ljubljanska licejska knjižnica. *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem: Šumijev zbornik* (ur. Jadranka Šumi). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 281–289.
- Bürger, Christa (2001). *Leben schreiben: Die Klassik, die Romantik und der Ort der Frauen*. Königstein in Taunus: Ulrike Helmer Verlag.
- Dular, Anja (2003). Knjižnica splošnega ženskega društva. *Splošno žensko društvo 1901–1945* (ur. Nataša Budna Kodrič, Alenka Serše). Ljubljana: Arhiv RS, 115–131.
- Dunzinger, Hildegard (1949). *Karl Adam Kaltenbrunner* [doktorska disertacija]. Dunaj: Philosophische Fakultät.
- Friedrichs, Elisabeth (1981). *Die deutschsprachigen Schriftstellerinnen des 18. und 19. Jahrhunderts: Ein Lexikon*. Stuttgart: Metzler.
- Glonar, Joža (1925–1932). Germonik, Ludvik. *Slovenski biografski leksikon* (ur. Izidor Cankar, Franz Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadrudna in gospodarska banka, 18–19.
- Groß, Heinrich (1882). *Deutschlands Dichterinnen und Schriftstellerinnen: Eine literarhistorische Skizze*. Wien: Carl Gerolds Sohn Verlag.
- Hinrichsen, Adolf (ur.) (1891). *Das literarische Deutschland*. Berlin: Verlag des »Literarischen Deutschlands«.
- Hottner-Grefe, Anna (1915). Hedwig von Radics. *Gmundner Zeitung* 50, 14. december 1915, 3. Jahresbericht des Grillparzer-Vereines (1876). Wien: Steyrmühl.
- Janko, Anton (1993). Grillparzer in Slowenien mit besonderer Berücksichtigung der Rezeption. *Maribor-er Grillparzer-Symposion* (ur. Mirko Križman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 159–176.
- Kaltenbrunner, Ulrich (2004). *Carl Adam Kaltenbrunner: Hochburg-Ach* [tipkopis v dveh vezanih delih]. Tipkopis hrani knjižnica muzeja Lauriacum v Ennsu.
- Katalog der Leih-Bibliothek der Frau Hedwig v. Radics* (1898). Laibach: Selbstverlag.

- Kitzmüller, Hans (2002). *Letteratura austriaca a Gorizia: Stampa, poesia e narrativa in lingua tedesca fino al 1915*. Gorizia: Vittorelli.
- Kosel, Hermann Clemens (ur.) (1906): *Deutsch-österreichisches Künstler- und Schriftsteller-Lexikon: Biographien und Bibliographie der deutschen Künstler und Schriftsteller in Oesterreich-Ungarn ausser Wien (Mit Nachtrag für Wien)*. Dunaj: Verlag von Rudolf Lechner & Sohn.
- Kramberger, Petra (2011). *Časopis Südsteirische Post (1881–1900) in njegov podlistek* [doktorska disertacija]. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Kranjec, Silvo (1960–1971). Radics, Peter Pavel pl. *Slovenski biografski leksikon* III (ur. Alfonz Gspan). Ljubljana: Zadrúžna in gospodarska banka, 4–7.
- Krasny, Elke (ur.) (2008). *Stadt der Frauen: Eine andere Topographie von Wien*. Dunaj: Metrovelag.
- Mihurko Ponž, Katja (2009). Slovenke in narodno gibanje v slovenski publicistiki 19. stoletja. *Zgodovinski časopis* 63/1–2, 174–195.
- Mihurko Ponž, Katja (2011). Trivialno in/ali sentimentalno? Arabela Pavline Pajk: Študija primera. *Slavistična revija* 59/1, 65–82.
- Miladinović Zalaznik, Mira, Granda, Stane (ur.) (2009). *Anton Aleksander grof Auersperg – Anastazij Grün: Razprave*. Ljubljana: Nova revija.
- Nigg, Marianne (ur.) (1893). *Biographien der österreichischen Dichterinnen und Schriftstellerinnen*. Korneuburg: Julius Kühkopf Verlag.
- Pajk, Milan (1912). † Peter Pavel pl. Radics. *Ljubljanski zvon* XXXII/9, 567–568.
- Pataky, Sophie (ur.) (1898 I, 1898 II). *Lexikon deutscher Frauen der Feder: Eine Zusammenstellung der seit dem Jahre 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichnis der Pseudonyme*. Berlin: Verlagsbuchhandlung von Carl Pataky.
- Petzsch, Cristoph (1959). Eschtruth, Natalie. *Neue Deutsche Biographie* IV. Berlin: Duncker & Humblot, 651–652.
- Radics, Peter pl. (1902). *Ljubljanska dijaška in ljudska kuhinja: Ozir povodom petindvajsetletnice njenega obstanka 1877–1902*. Ljubljana: Samozaložba ljubljanske dijaške in ljudske kuhinje.
- Radics-Kaltenbrunner, Hedwig von (1905). *Das Lebenslauf des Dichters. Ausgewählte Dichtungen von Karl Adam Kaltenbrunner*. Linz: Selbstverlag 1905, IX–XXIII.
- Radics-Kaltenbrunner, Hedwig von (1873). *Aus der Gesellschaft. Wiener Salon-Album* (nedatirano, nepaginirano).
- Scharmitzer, Dietmar (2010). *Anastasius Grün (1806–1876): Leben und Werk*. Dunaj, Köln, Weimar: Böhlau Verlag.
- Schulz, Gerhard (1989). *Die deutsche Literatur zwischen Französischer Revolution und Restauration II (Das Zeitalter der Napoleonischen Kriege und der Restauration 1806–1830)*. München: Beck.
- Singer, Moritz (1900). *Die Suppen- und Thee-Anstalten in Österreich, ihre Organisation und Wirksamkeit. Österreichs Wohlfahrts-Einrichtungen 1848–1898*. Dunaj: Commission der Österreichischen Wohlfahrts-Ausstellung, 483–495.
- Šelih, Alenka idr. (ur.) (2007). *Pozabljeni polovica: Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Tuma, SAZU.
- Thiel, Peter (ur.) (1903). *Literarisches Jahrbuch: Jahres-Rundschau über die literarischen Erzeugnisse deutscher Zunge auf schöngeistigem, dramatischem und musikdramatischem Gebiet, verbunden mit einem Lexikon der lebenden deutschen Schriftsteller und Schriftstellerinnen*. Köln: Hoursch & Brechstadt.
- Udovič, Boštjan, Turnšek, Maja (2011). V imenu objektivnosti: Prevlada elitnih uradnih virov v medijskem poročanju o gospodarski diplomaciji Slovenije. *Javnost* 18 (supl.), 65–82.
- Wurzbach, Constant von (1863). *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, 10. zv. Dunaj: L. C. Zamarski.
- Žigon, Tanja (2009). *Zgodovinski spomin Kranjske: Življenje in delo Petra Pavla pl. Radicsa (1836–1912)*. Ljubljana: ZZDS in Znanstvena založba FF.

Žigon, Tanja (2009a). Ludvik Germonik in Peter Pavel pl. Radics – ustanovitelja Grillparzerjevega društva na Dunaju. *Kronika* 57 (izr. št.), 317–328.

Arhivski viri

BSB, Autogr. VIII A = Bayerische Staatsbibliothek (München), Autogr. VIII A, pisma Hedwig von Radics-Kaltenbrunner.

GSA = Goethe- und Schiller-Archiv (Weimar), GSA 55/2333, mapa Radics.

Lauriacum, KAK = Museum Lauriacum (Enns), Zapuščina Karl Adam Kaltenbrunner/Zapuščina Paula Walland roj. Radics.

NMS, Peter pl. Radics = Narodni muzej Slovenije (Ljubljana), Zapuščina Peter pl. Radics.

Najberger = Zasebni arhiv Najberger (Zagreb); arhiv družine Radics hrani dr. Dagmar Najberger Wacha, pravnukinja Petra pl. Radicsa.

ÖNB, HAN = Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Zapuščina Emil Lanna, Autogr. 173/14–1.

ZAL, LJU 346 = Zgodovinski arhiv Ljubljana, ZAL, LJU 346, rokopisni elaborati, škatla 2, snopič 37, rokopis Vladislava Fabjančiča.